

Rétorika a filosofie

Samuel Ijsseling: Rhetoric and philosophy in conflict. A historical survey. M. Nijhoff, The Hague 1976, 142 stran.

Knížka lovaňského profesora dějin moderní a současné filosofie a filosofie řeči je překladem holandského originálu, vyšlého o rok dříve. Její podtitul upozorňuje, že jde o jakýsi přehled dějin vzájemných vztahů mezi filosofií a rétorikou, vztahů dost často konfliktních. Rétorika se od dob starých Řeků těšila až do nejnovější doby vždy novým přílivům nejen zájmu, ale dokonce vážnosti, přestože filosofové vyjadřovali nejednou dost pádně svou distanci ode všeho, co slibovala. Rétorika ztratila dost na své pověsti, když její učitelé (byli to zprvu hlavně někteří sofisté) slibovali za úplatu naučit slabší věci dělat silnějšími a silnější slabšími. Stačí vzpomenout na Sókratovu reakci na slova básníka Agathóna, který dává Sókratovým argumentům jakoby za pravdu, s poukazem, že by mu nedovedl odporovat. V pozadí je přítomno jakési respektování dovedností: ani básník, který právě vyhrál v soutěži, si nemůže troufat, že by mohl odolat diskutéru tak prominentnímu. Ale Sókratés právě tady vede dělicí čáru: není těžké odporovat Sókratovi, ale pravdě. Cílem rétoriky bylo leckdy pouze umění přesvědčit (např. soudce nebo spoluobčany), a to bez ohledu na pravdivost nebo správnost toho, o čem se mělo přesvědčovat (*ars persuadendi*). Ale přesvědčivost nemusí být nutně protikladem pravdivosti. Rétorika také učila, jak pěkně mluvit nebo psát; proč by pravdivá slova nemohla nebo nesměla být zároveň pěkná?

Ijsseling ukazuje, jak rétorika byla ještě ve značné úctě v minulém století, ale jak na jeho konci hodně ztratila na reputaci a nabyla přímo pejorativního příděchu. Dnes však dochází zřejmě k širokému oživení a rehabilitaci rétoriky. Téměř šestistránková bibliografie na konci knihy svědčí o podstatně zvýšené frekvenci publikací, v jejichž titulu je slovo „rétorika“ (a to vůbec nelze mluvit o nějakém vyčerpávajícím soupisu, nýbrž o pouhém výběru): rétorika má opět pozitivní význam. Pro klasické filology, historiky, literární teoretiky a další odborníky začíná rétorika opět dosahovat prominentních pozic. Ale ke zvýšenému zájmu o rétoriku nebo alespoň o některé aspekty rétoriky dochází dokonce u četných filosofů; stačí připomenout třeba jen francouzskou diskusi o problému metafory (která už ostatně přerostla frankofonní svět). Profesor Ijsseling si dává ve své knize záležet, aby rozsah pojmu rétorika pokud možno rozšířil; na první pohled to nevypadá příliš věrohodně, když prakticky odstraňuje hranici mezi ní a hermeneutikou nebo dokonce logikou v širokém (filosofickém) smyslu. Přestože jeho cílem byl historický přehled, je kniha plná vysloveně aktualizovaných filosofických problémů.

Po první, spíše úvodní kapitole o rehabilitaci rétoriky, přicházejí na řadu Platón a sofisté, dále pak Sokratés a „moc logu“; následují dvě kapitoly o rétorice v Řecku a v Římě. Přes Augustina přechází autor k středověkému místu rétoriky ve výchovném systému, pak k italským humanistům, a Baconem s Descartem vstupuje do nové doby. Zvláštní kapitola je věnována Pascalovi a k překvapení čtenáře je zařazena i zvláštní kapitola o významu rétoriky v protestantismu, zejména u Luthera. Dalším předmětem zájmu je Kant a osvícenství, pak je pozornost věnována Marxovi, Nietzscheovi a Freudovi, k Nietzscheovi se autor vrací ještě jednou jako k mysliteli, který znamenal přelom ve filosofii. Předposlední kapitola, nazvaná „filosofie a metafora“, je stále ještě nesena záměrem historickým, ale poslední kapitola obsahuje zhuštěnou problematiku, která by vystačila na celou knihu. Její název je nezvyklý, neboť je tvořen celou větou, totiž otázkou: Kdo skutečně promlouvá, když je něco řečeno?

Právě v této poslední kapitole poukazuje Ijsseling na nesamozřejmost moderního pohledu na promlouvání jako na výkon mluvícího člověka. Vrací se k starým dokladům toho, jak básníci jako Homér vzývali bohy, aby oni sami vyzpívali ústy básníka (pěvce) to, co může on jenom tlumočit; jakou jistotu měli proroci, že skrze ně promlouvá sám Hospodin; a uvádí

i příklady novější, Stephana Mallarmé, ale také koncepce Foucaultovy. Zmiňuje se o filosofii intersubjektivní nebo dialogu (Bubera, Rosenzweiga, Rosenstocka-Huessy, Ebnera), existencialisty, a dovolává se nejednou Heideggera (v průběhu celé knížky). Promlouvání je vždycky promlouváním před někým a psaní je vždy psáním pro někoho. Každé slovo je přirozeně odpovědí: odpovědí na slovo, které je starší a původnější než slovo na ně odpovídající. A toto starší slovo je slovem někoho druhého. A každé slovo si z podstaty věci žádá odpověď: odpověď ve smyslu souhlasu či nesouhlasu, potvrzení nebo odmítnutí. A tato odpověď je rovněž slovem někoho druhého. V každém promlouvání a v každém psaní je kus apologetiky, ale také kus provokace. To však vůbec nemusí plně procházet vědomím, uvědoměním. Zdroj, z něhož vychází promlouvání, není totožný s vědomím. Vědomí a zejména sebevědomí je řečí a dokonce promlouváním umožněno. Heideggerova formulace, že řeč sama promlouvá, je možná temná; Ijsseling však připomíná, že v žádném případě není temnější než výrok „já promlouvám“. Všechny možné problémy se před námi otvírají, když se sami sebe zeptáme, co to přesně znamená, když řekneme „já“. A v žádném případě nemůže taková reflexe pominout řeč.

Ijsseling končí svou knížku velmi efektně poukazem na základní příběh Šeherezády z Tisíce a jedné noci. Každou novou noc zachraňuje svůj život fascinujícím vyprávěním a vynikajícím ovládnutím řeči – oním uměním, jemuž staří říkali ars bene dicendi. Snad všechno naše promlouvání a psaní má rovněž bránit smrti. Což nejsme všichni odsouzeni k smrti právě tak jako Šeherezáda?

Recenzovaná knížka je zajímavá a v mnohém inspirující; její nevýhodou je jisté rozostření kontur. Přesnější pojmová práce by možná ukázala víc, nikoliv méně – dokonce i na samotném historickém materiálu. EPISTÉMÉ LOGIKÉ byla vždy chápána jako věda o LOGOS, ale také o LEGEIN. Naproti tomu rétorika – TECHNÉ RHÉTORIKÉ – znamenala dovednost. Nepochybně nějak obojí k sobě náleží, neboť také rétorika se vztahuje k LOGOS, je to TECHNÉ LOGIKÉ, ars dicendi. Pro rétoriku není LOGOS tématem, nýbrž praxí; filosofie však může učinit LOGOS i LEGEIN svým tématem nejenom v mezích filosofické logiky, ale tak, že LOGOS vztáhne k celku (například k celku světa). Co to může objasnit, je-li filosofické reflexi podrobena sama rétorika? Není to vlastně jen nejpřiměřenější vstup do tématu LOGOS? Vždyť reflexe je vždy reflexí nějaké praxe. Ale je rétorika tou „správnou“ praxí? Filosofie musí umět pracovat s jazykem, s mluvou, s řečí; ale jaký krok dělá myslitel, když od LEGEIN přechází k řečnění?

S tím souvisí ještě jedna věc. Je-li rétorika dovedností a uměním volit správná slova, přiměřená věci, lze se tázat, zda někdy není přiměřenější a správnější nemluvit krásně a libě, nýbrž třeba drsně a dokonce odpudivě? Proč je kupříkladu ve spisovném mluvení pocítováno dnes (a nejenom dnes) cosi nepřijemného, nepřirozeného, odpudivého? Není v tendenci, rehabilitovat rétoriku, přece jen skryto něco už esteticky problematického? Nedostává se suverénní ovládnutí jazyka do konfliktu ne pouze s filosofií, ale přímo s řečí?